

— Christina Kall, »The witness or the receiver? To create aesthetics of trauma instead of listening«

— A B S T R A C T —

The aim of this article is to throw light upon normative features and ethical implications that follow when discussing the problem of 'testimony' in essays from *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* (1992) by Shoshana Felman and Dori Laub. My concluding point being that we, rather than focusing on the witness, need to start drawing more attention to the receiver/listener.

Initially regarded as an *impossible* narrative in the writing of Felman and Laub, the Holocaust gradually transforms into a *possible* narrative, but to what cost? Here we are faced with two problems. In an attempt to save the narrative as a form of testimony by stressing its performative aspects, the representational qualities lose some of their urgency and consequently become secondary. When the failure of witnessing is inscribed as a condition of the 'authentic testimony', and the witness is characterized by terminal crisis, she or he gets aestheticized as the unknown other. The risk here being that this inscription of the failure brings priority to testimonies showing their own shortcomings, and so, we have a modernist poetics of trauma excluding differing forms of traumatized testimonies.

— Christina Kall recently finished a Master dissertation in comparative literature, at the University of Gothenburg, on the topic of trauma and literary strategies in women's autobiographies.

— Keywords: Shoshana Felman, Dori Laub, witnessing, testimony, witness, trauma, narrative, aesthetics, the Holocaust, life-writing

— <http://lir.gu.se/LIRJ>

■—VITTNET ELLER MOTTAGAREN? Att skapa
traumaestetik istället för att lyssna—■

■— I början av första boken av *Politiken* skriver Aristoteles att talet konstituerar människan som samhällsvarelse:

— Människan har ensam bland djuren fått talets gåva. Medan låtet är en signal om smärta eller njutning och därför finns även hos de övriga djuren (dithän har nämligen naturen sträckt sig, att de kan förnimma smärta och njutning och signalera detta till varandra), så finns talet för att visa på det som är till fördel eller skada, och sålunda även det som är rätt eller gott.¹

Som traditionellt sett förmedlare av det sanna och det goda, samt av det som är till skada, innebär det att talet, och i förlängningen skriften, står i omedelbar relation till etiken.

Ett problem som genom tiderna har bekymrat många som befattat sig med skrivande berör de centrala dragen i den antika myten om Orfeus som besjunger sin älskade Eurydikes tragiska bortgång. *Hur* är det alls möjligt för Orfeus att fortsätta sjunga sedan han förlorat Eurydike? Här finns en antydning om att en stor förlust borde innebära ett språkligt tomrum. Theodor W. Adornos ofta citerade ord om att det är barbariskt att skriva poesi efter Auschwitz, som kan ses som ett moraliskt imperativ, har haft stor genomslagskraft, dock inte så stor att det inte finns en mängd litteratur som berör erfarenheter från förintelsen.² Inte heller författaren Elie Wiesels kända uttalande om att det inte existerar något sådant som en litteratur om förintelsen hindrade ens honom själv från att skapa ett antal verk som rör detta område. Det senare är ett faktum som ligger i linje med Wiesels insisterande på att den generation som växte upp under andra världskriget har kommit att ge ett nytt bidrag till litteraturhistorien, nämligen vittneslitteraturen.³ Adornos uppmaning, såväl som Wiesels syn på vittneslitteraturen som ny, är problematisk då den är begränsad till europeisk kontext och reducerar andra genom historien våldsamma händelser med långtgående effekter som, för att nämna några – alla visserligen utförda inom samma europeiska ramverk men utan européer som offer – erövringen och kolonialiseringen av Den Nya Världen, slaveriet och apartheid. Det ställer i förlängningen frågor om vem som kan vara vittne och vad som ska accepteras som vittnesmål.⁴

Bland etablerade litterära genrer har poesin ofta lyfts fram som en mer etisk lämplig form än prosan, som har fått en något

undanskymd roll när det handlar om att förmedla extrema erfarenheter, då poesin i sin fragmentariska och uppbrutna form anses korrespondera med de sår som traumat ristar in i psyket.⁵ Narrativet har istället beskyllts för att vara både en verklighetsförvrängning och en oetisk framställningsform på grund av sitt sammanbundna, linjära fortskridande i en värld som är sargad och hålig.⁶ Det som gör vittneslitteratur – och egentligen all litteratur som utger sig för att säga någonting om verkligheten – problematisk är dess sanningsanspråk.⁷ Den klassiska vittnesproblematiken rör frågan om hur det är möjligt att förmedla en unik erfarenhet i ett språk som till viss del sätter gränser för vad som kan sägas.⁸ Man vill gärna ha en indikator på en utsagas sanningshalt men språket saknar, liksom Horace Engdahl har påpekat, en sådan anvisning.⁹ Istället efterlyses ofta ett slags uppriktigare tal.¹⁰

Vad är då ett vittnesmål och en vittnande litteratur, det som ibland nämns som en egen genre, vittneslitteratur? Vad för antaganden och risker är förenade med en studie av vittnesmål och testimonies, i det som å ena sidan kategoriseras som historieskrivning och å andra sidan som litterära skildringar av historiska händelser såväl som subjektiva erfarenheter?

I den här artikeln är ansatsen att förskjuta vittnesproblematiken från vittnet till mottagaren. Mer ingående innebär det att jag kommer att diskutera det sammanhängande narrativets kunskapsteoretiska och etiska ställning med avseende på det skriftliga vittnesmålet – den litteratur som vittnar om extrema erfarenheter – såväl som på det enskilda muntliga framförandet. Undersökningen är fokuserad på att uppmärksamma normativa drag främst med avseende på estetik under det övergripande syftet att koppla till etiska frågeställningar. Materialet är essäer ur *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* (1992) av Shoshana Felman och Dori Laub.¹¹

— FÖRINTELSEN SOM OMÖJLIGT NARRATIV —

I *Testimony* behandlas den representationsproblematik som våldsamma erfarenheter – i huvudsak förintelsen – har gett upphov till. Verket kan betraktas som en del av 1990-talets återuppväckta intresse – vilket kvarstod under 2000-talets hela första decennium – för olika typer av livsberättelser, många gånger med anknytning till trauma, i vad som från och med 1990-talet kom att samlas under det nya paraplybegreppet *life writing*.¹² *Testimony* har fått en central plats i teorier kring vittneslitteratur, och tillämpas ofta, trots att den nu är något till åren, på ett relativt okritiskt sätt i litteraturvetenskapliga studier där trauma och vittnesmål undersöks. Texterna är intressanta för att de så påtagligt söker behandla relationen mellan skrivande och ansvar.¹³

I *Testimony* behandlar Felman och Laub ofta representations-

problem i anknytning till förintelsen i termer av »impossible narration«:

— Within the context of [...] interviews, many of these Holocaust survivors in fact narrate their story *in its entirety* for the first time in their lives [...] concretely, by the presence and involvement of the interviewers, who enable them for the first time to believe that it is possible, indeed, against all odds and against their past experience, to tell the story and *be heard*, to in fact *address* the significance of their biography – to *address*, that is, the suffering, the truth, and the necessity of this impossible narration – to a hearing 'you,' and to a listening community.¹⁴

Uppfattningen om förintelsens historiska särställning delar Felman och Laub med många andra. En sådan inställning kan som Peter Haidu har påpekat resultera i ett frikopplande och isolerande av förintelsens historicitet.¹⁵ Den *omöjliga narration* som enligt Felman och Laub är karakteristiskt för förintelsen har delvis att göra med att författarna definierar de erfarenheter som förintelsen resulterade i som *trauma* samt den definition som traumat ges som någonting som alltid gör sig påmint i det faktiska livet samtidigt som detta är en slags icke-plats som existerar utanför såväl tid som rum, och bara kan ringas in i negativa termer av vad det *inte* är.¹⁶ Traumat saknar kausalitet och definieras som »an event that has no beginning, no ending, no before, no during and no after«.¹⁷ Liksom Naomi Mandel har påpekat är det just Felman och Laubs definierande av förintelsen som trauma som i förlängningen konstituerar den som omöjlig att tala om eller representera.¹⁸ Julia Kristeva, som har skrivit ett svar på en av Felmans essäer i *Testimony*, ser inte det problem som Mandel har uppmärksammat utan hävdar att det specifika med traumat är att det förstör alla chanser till narrativ, tal och poesi.¹⁹

— MÖJLIGHETEN AV EN VITNESLITTERATUR ELLER LITTERATURENS MÖJLIGHETER —

Vittnesmålet, eller rättare sagt vittneslitteraturen, är enligt Felman ett sammanflätande av tre nivåer. Här samsas det kliniska vid sidan av det historiska och det poetiska. Att en text som vittnar om en traumatisk erfarenhet innehåller dessa tre komponenter är däremot inte det enda som kännetecknar vittneslitteratur. Vittnesmålet är en performativ akt, så är också vittneslitteraturen:

— The literature of testimony, therefore, is not simply a statement (any statement can but lag behind events), but a performative *engagement* between consciousness and history, a struggling act of readjustment between the

integrative scope of words and the unintegrated impact of events. This ceaseless engagement between consciousness and history *obliges* artists, in Camus' conception, to transform words into events and to make *an act* of every publication; it is what keeps art in a state of *constant obligation*.²⁰

Att förstå vittneslitteraturen som performativ gör att begreppet representation strikt talat, och förstått i sin mest traditionella bemärkelse som mimetisk avbildning, inte är adekvat för att beskriva Felmans litteratursyn.²¹ Hon följer Barbara Herrnstein Smiths definition av narrativet som »verbal acts consisting of *someone telling someone else that something happened*«. ²² Den konventionella uppdelningen mellan historieskrivning och narrativ har här upplösts. Att någonting har hänt är visserligen historia men att någon berättar om händelsen för någon är narration. Även distinktionen mellan händelse och skrift (historieskrivning/narrativ) upplöses i viss mån, när Felman med Camus *Pesten* som exempel, vilket snart kommer beröras, hävdar att texten ingriper i historien och på så sätt utgör en händelse. Enligt Felman är detta förhållande mellan, eller snarare sammanförande av vad som utgör historiska händelser och narrativ, någonting *nytt* som andra världskriget och förintelsen som historisk erfarenhet rentav krävde »through the historical necessity of involving literature in action, of creating a new form of *narrative as testimony*«. ²³ Här uttrycks ett nästintill ontologisk antagande i uppfattningen om en historisk tvungenhet som utlösande faktor för en ny litteratur.²⁴ Felman ställer den retoriska frågan om samtida narrativ kan bära historiskt vittnesmål »not simply to the impact of the Holocaust but to the way in which the impact of *history as holocaust* has modified, affected, shifted the very modes of the relationship between narrative and history?«²⁵

Vad som hände under förintelsen övergick mänsklig kognitiv förmåga. Kontrasten mellan oförmåga och föreställningsförmåga blir ur Felmans synvinkel det som gör litteraturen så värdefull. *Oförmågan* vad gäller föreställningsförmåga kontrasteras med det medium vars signum skulle kunna sägas vara just föreställningsförmåga: litteraturen.²⁶ Felman lyfter fram Camus *Pesten* och den möjlighet som detta narrativ, och i detta fall allegorin som figur (förintelsen i skepnad av en ödesdiger pest), erbjuder en händelse som i sig har definierats som just omöjlig att representera:

— It is precisely because history as holocaust proceeds from a *failure to imagine*, that it takes an *imaginative* medium like the Plague to gain insight into its historical *reality*, as well as into the attested historicity of its unimagibility [---] Literature bears testimony not just to duplicate or to

record events, but to make history available to the imaginative act whose historical unavailability has prompted, and made possible, a holocaust.²⁷

— SANNING OCH FIKTION I MUNTligt
BERÄTTANDE OCH HISTORIESKRIVNING —

Att inte berätta om en traumatisk erfarenhet gör enligt Dori Laub att händelsen förvrängs i minnet hos den som upplevt den. Desto längre tid som går från det inträffade utan att det får ta form i ett berättande, desto mer förvrängd blir händelsen. I de mest kritiska lägen har överlevande av förintelsen börjat tvivla på huruvida det inträffade överhuvudtaget alls har ägt rum.²⁸ I ett specifikt fall som Laub nämner intog det överlevande offret inför sig själv förövarens position beträffande ansvar och skuld. Den avgörande faktorn för detta anses vara just att erfarenheten inte har formulerats i ord. Svårigheten att berätta, eller rent av ett slags vittnandets kollaps, ser Laub som kännetecknande för erfarenheter härrörande från förintelsen:

— The *untold* events had become so distorted in her unconscious memory as to make her believe that she herself, and not the perpetrator, was responsible for the atrocities she witnessed. [---] In other words, in her memory of her Holocaust experience, as well as in the distorted way in which her present life proceeded from this memory, she failed to be an authentic witness to herself. This collapse of witnessing is precisely, in my view, what is central to the Holocaust experience.²⁹

Vittnen som inte förmedlar sina erfarenheter verbalt löper en stor risk: »survivors who do not tell their story become victims of a distorted memory [...]«. ³⁰ Här kan man lägga märke till att vad gäller diskussionen kring förmedlandet av en traumatisk erfarenhet i ord ses inte begreppet narrativ som problematiskt: »this narrative that *could not be articulated, to be told, to be transmitted, to be heard*«. ³¹ Laub använder även termerna *narrator*, för den som berättar eller vittnar, och *witnessing narration* för utsagor. En överlevare från förintelsen som Laub möter i egenskap av intervjuare för *The Video Archive for Holocaust Testimonies* vid Yale University berättar om hur han som pojke skildes från sina föräldrar i ett koncentrationsläger med ett fotografi av sin mor i handen som denna vid separationen uppmanade sonen att vända sig till närhelst han behövde vilket han också gjorde. Laub menar att denna akt lät pojken bevara förmågan att vittna inför sig själv genom att behålla det inre vittne som förintelsen annars så effektivt lyckades uttradera. Detta inre vittne gav pojken möjligheten att skapa »a cohesive, integrated narrative of the event«. ³² Här bör det givetvis påpekas att det är en skillnad mellan specifika

subjekts ofta muntliga utsagor, och möjlighet till sanningen om självupplevda händelser, och en återgivning av en historisk händelse som kanske till och med inbegriper att föra talan för ett kollektiv med anspråk på att redogöra för vad som faktiskt hände såsom vid juridiska prövningar såväl som vid publicering av vissa typer av texter .

Akten att artikulera, benämna och förmedla en händelse och erfarenhet är för den enskilde således nära sammankopplad med åtkomsten eller möjligheten av, en inre sanning om vad som verkligen har inträffat, medan att *inte* berätta fördunklar och förvrider händelsen. Att vittna är en process som, även om den kan vara vag och trevande, bygger på övertygelsen om att kunna göra anspråk på om inte helt och fullt ut den historiska, så åtminstone den subjektiva sanningen: »The testimony aspires to recapture the lost truth of [...] reality.«³³ Den förlorade sanningen består enligt Laub i att vittnesmålet ger illusionen av ett återvändande till det liv som levdes innan detta dramatiskt och brutalt avbröts. När den lilla pojken slutligen återförenas med sina föräldrar känner han inte igen dem, och de kommer att förbli främlingar för honom. Modern är inte densamma som den kvinna han skildes från och vars foto han har tillbett genom åren.³⁴ Att vittna innebär enligt Laub att konfrontera förlust.³⁵ Trots det så är vittnandet som process, att i berättande form ge ord åt erfarenheterna i en dialog med en annan människa, både nödvändig och av godo eftersom det gör det möjligt att återvända till det alltjämt pågående livet.³⁶

Det muntliga berättandet och narrativet som terapeutisk funktion för den enskilde individen, med möjlig åtkomst till det som Laub benämner som sanningen, skiljer sig betänkligt från Felmans syn på det skriftliga, litterära eller teoretiska vittnesmålet. Med Paul de Man som exempel hävdar hon att en särskild sorts tystnad, som i sig blir *talande*, kan fungera som ett annat slags vittnesmål.³⁷ Paul de Man, som i sina yngre år skrev om kriget, bland annat under titeln »Témoignages de notre temps«, insåg enligt Felman faran med ett alltför oproblematiserat berättande: »the act of bearing witness could no longer be repeated as a simple narrative act but had to turn upon its own possibility of error to indicate – and warn us against – its own susceptibility to blindness«.³⁸ Felman menar att tystnaden som figur gör att förintelsen framträder, och att den historiska glömska som det aktiva minnet, försöken att minnas genom etablerade former och diskurser, annars upprepar, kommer att upphävas.³⁹ Mot glömskan och förintelsens många gånger påstådda obenämnbarhet tycks det, enligt Felman bara vara någonting med en liknande struktur som kan svara. Glömskan och tystnaden *svaras* av vad som ser ut som tystnaden själv. Men i detta tilltal och svar, i denna relation, har innebörden av begreppen glidit isär och är inte längre likvärdiga, kanske just därför att en skriftligt manifesterad

tystnad också är en talakt; en anti-berättelse som passar in i ett annat slags narrativ, nämligen i det icke-narrativa narrativ som modernismen som estetik ibland förknippas med. Ett narrativ vars mening är att inte konstituera mening.

—VITTNANDETS LÖFTE OCH MISSLYCKANDE—

Själva vittnandet är enligt Laub en akt som på en och samma gång skapar och bryter ett löfte: »[it] *makes and breaks* a promise: the promise of the testimony as a realization of the truth«. ⁴⁰ Vittnandets tillhandahållande av löftet om sanningen gör att det delvis fallerar: »because of its very commitment to truth, the testimony enforces at least a partial breach, failure and relinquishment«. ⁴¹ Laub, och även Felman, skriver således in misslyckandet som en förutsättning, eller rentav kriterium, för vittnandet, och lyckas på så sätt undgå eller åtminstone uppskjuta en problematik som alltid är förenlig med att vittna och som är den springande punkt som hela åtagandet vilar på – frågan om det sagdas förhållande till en utomtextuell och utomdiskursiv verklighet.

— The relationship of narrative to history is not, however, as unproblematic as the opening chapter seemed to indicate [...] The historical apprenticeship takes place only through a *crisis in*, and a consequent *transformation of*, the witness. And it is only through the medium of that crisis that the event can speak, and that the narrative can lend its voice to history. If the narrative is truly *claimed* by history, it is by virtue of that radical discontinuity, that radical change the witness has undergone. ⁴²

Man kan fråga sig, utan att för den skull förneka att ett vittne med traumatiska erfarenheter kan genomgå kriser, eller kanske till och med andra slags trauma inför och under förmedlandet av det bevittnade, vilket slags form en framställning av extrema händelser och erfarenheter tar om en viss grad av misslyckande eller kris fästs vid vittnet och vittnandet. Utnämmandet av misslyckandet som ett av vittnandets fundament kan tyckas implicera att vittneslitteratur även ska visa på ett sådant misslyckande.

Mot bakgrund av en sådan definition är det förståeligt varför texter som tematiserar sina egna tillkortakommanden för vad som tycks vara möjligt att gestalta eller uttrycka – egenskaper som ibland har tillskrivits texter av den tidigare nämnda Paul de Man, men även Paul Celans poesi som också behandlas i *Testimony* – har upphöjts som ett slags kännemärke för litteratur som berör förintelsen. En annan fråga är om det påtagliga misslyckandet, på ett omvänt sätt, kan tänkas antyda vad som är en sanningsenlig representation vare sig det handlar om återgivandet av en historisk händelse eller gestaltandet av

subjektiva erfarenheter i termer av uppriktighet och trovärdighet; om misslyckandet att benämna blir ett kriterium även för en texts möjlighet till att göra sanningsanspråk. För är det inte så att metareflekterande litteratur genom att öppet peka på olika lager av fiktion och påtala möjliga brister i framställningen ger en antydning om den *uppriktighet* som söks i varje text som utger sig för att säga någonting om verkligheten vilket därigenom skapar förtroende och tillit hos läsaren?

— VITTNANDET OCH DEN SPRÅKLIGA
GEMENSKAPEN SOM DE SUNDAS DOMÄN —

I anslutning till diskussionen om vittnandet som delvis ett misslyckande på grund av dess löfte om sanningen, kan det påpekas att vittnandets möjlighet, det vill säga språkets betecknande och refererande funktion, hos Laub förknippas med det välbekanta, sammanhängande och friska: »the process of the testimony does in fact hold out the promise of truth as the return of a sane, normal and connected world«. ⁴³ Här återkommer pojken med moderns fotografi där återföreningen med föräldrarna inte blev lyckosam. Laub tillskriver vittnet en önskan om att, genom själva vittnandet, få återvända till ett slags ursprung, drömmen om en hemkomst där det som inträffat ska vara ogjort, vilket jag menar, är förenat med en tro – som kanske mer ligger hos Laub än hos vittnet i sig – på att den språkliga akten ska åstadkomma mirakel.

Laubs uppfattning ligger nära Paul Ricœurs resonemang om tillförlitligheten till andra människors utsagor som själva förutsättningen för ett »samhälles språkliga trygghet«. ⁴⁴ Vittnesmålet ses av honom som en *ursprunglig institution* där den första principen är tron på andras ord vilken gäller som förutsättning för alla sociala gemenskaper. Tvivlet på sanninghalten i andras utsagor kommer således *efter* godkännandet av uppriktigheten i dessa, förutsatt att det finns starka skäl till att betvivla orden. ⁴⁵ Detta är en »kompetens hos den kapabla människan: den tilltro som läggs till andras ord gör den sociala världen till en intersubjektivt delad värld. Denna delaktighet är det viktigaste inslaget i vad man kan kalla den 'allmänna meningen'.« ⁴⁶ Ricœur menar att ett intersubjektivt delat samhälle grundar sig på tilltro i det språkliga utbytet. Medan Ricœur är tydlig med att grunden för den språkliga gemenskapen grundar sig på just tro, vilket ställs mot tvivel, en relation som handlar om förtroende eller brist på detta, egenskaper som i varje enskilt möte inte behöver skapas och förmedlas genom just verbalisering, så är Laub desto mer inriktad på överförbarheten av erfarenheterna genom vittnes begripliggörande av dessa och förmedlande till mottagaren istället för mottagarens erkännande av den andres vittnesmål som kan ske trots språkliga brister i begripliggörandet.

I ljuset av detta kan man förstå Laubs uppfattning om vitt-

nandet som ett utlovande av en frisk (*sane*), välbekant och sammanhängande värld. Författaren George Steiner går längre i följande rader som ofta har citerats: »The world of Auschwitz lies outside speech as it lies outside reason.«⁴⁷ Här finns en vilja att utesluta människans mörkare sidor genom att reservera språket till en det friska människornas domän.⁴⁸ Att det snarare handlar om godhet kontra ondska, än det sjuka och det friska, blir än tydligare när inte heller offren betraktas som friska, men däremot som fullvärdiga, potentiella vittnen.

— SJÄLVREFERENS SOM VITTNANDETS PRINCIP

Förintelsens effekt på överlevande resulterade enligt Laub i ett utplånande av självreferensen. Erfarenheterna medförde att en frisk (*sane*) referenspunkt för vittnet försvann då förövarna »excluded and eliminated the possibility of an unviolated, unencumbered, and thus *sane*, point of reference in the witness.«⁴⁹ Laub karakteriserar därför förintelsen som en händelse utan vittnen då de extrema erfarenheterna har inneburit att självreferensen har eliminerats. Subjektets självrefererande utsagor är just vad som brukar ses som konstituerande för vittnesmål. Härav kommer, för att tala med Ricœur, »vittnesmålets standardfras: jag var där.«⁵⁰ Med självrefererande avses således inte utsagor i någon metareflektande aspekt, som pekar tillbaka till det just sagda, utan det vittnande subjektets intygande upplysning om, likt en brottsutredning, en överensstämmelse mellan tre fundamentala punkter; närvaro, lokalisering och tid.

Ännu en anledning till att Felman och Laub benämner förintelsen som *omöjlig narration* är att erfarenheterna inte enbart resulterade i ett uttraderande av självreferensen utan även av den språkaktens riktadhet som förnimmandet av ett inre tilltal – möjligheten att föra dialog med en inre röst – utgör. Det gick inte längre att vittna ens inför sig själv. Men just detta inre tilltal finns det enligt Felman möjlighet att återställa med poesins hjälp: »[a]s an event directed toward the recreation of a 'thou,' poetry becomes, precisely, the event of *creating an address* for the specificity of a historical experience which annihilated any possibility of address.«⁵¹ Här är det rimligt att undra varför just poesin tillskrivs denna funktion men inte narrativet eller prosan. Kräver inte vissa texter, oavsett om det är poesi eller prosa mer eller mindre etablerandet av en ömsesidigt riktad akt mellan text och läsare?

Apropå självreferensen som grundläggande för vittnandet kan man nämna Richard Kearneys lista över de faror han anser att narrativa framställningar måste försöka undvika. Uppfattningen om självutpekandet, som grundläggande för narrativ som berör förintelsen, är i Kearneys tycke en postmodern villfarelse. En av riskerna som han ser är om narrativ gällande

förintelsen, liksom alla andra narrativ, skulle stå och falla med självreferensen och på så sätt inte skulle kunna göra några som helst sanningsanspråk om verkligheten utanför de narrativa, självutpekande texterna.⁵² Kearney vidareutvecklar inte sin kritik men konsekvenserna av den uppfattning som han varnar för går att urskilja. Om förmedlandet av en händelse är beroende av den utpekande gesten från någon som kan intyga att den var på plats blir detta förmedlande begränsat till de autentiska vittnenas död som i förlängningen skulle innebära slutet för möjligheten att föra kännedom om händelsen vidare. Det skulle i sig kunna resultera i att vittneslitteratur i en vidare bemärkelse betraktas som en fiktionaliserande sfär i enlighet med den brukliga synen på litteratur. På ett sätt som liknar hur förmedlandet av händelser och erfarenheter, enligt denna uppfattning om vittnesmål, skulle riskera att ta slut med vittnenas utträde ur den fysiska världen, kan en alltför ensidig betoning av en texts performativa egenskaper, framför dess representationsmässiga kvalité – om texten har tillskrivits något av en performativ 'urscen' – bli en begränsning för enskilda läsares mottagande. Denna urscen, om den är starkt behäftad med texten i fråga som ett historiskt faktum, kan då komma att överskugga andra läsningar som skulle kunna utmyнна i att texten fungerar som *händelse* istället för enbart representation i bemärkelsen avbildning.

— HÄNDELSERS NARRATIVITET —

En viktig del i framför allt Felmans förespråkande av narrativ är, som nämnts, synen på vittnesmålet och en särskild typ av litteratur som *performativa* akter. Förståelsen av vissa litterära verk som performativa är grundläggande för hennes syn på förhållandet mellan händelse och narrativ som mindre problematiskt än vad det vanligtvis anses vara, för att inte säga obefintligt, då det nästan har upplösts.

Vad som inte bör glömmas med Felmans utpekande av en viss litteratur som performativ – och här ses Camus *Pesten* som innovativ – är att när det gäller just det här verket finns unika, kontextuella omständigheter som är viktiga för dess position som *händelse*. En del av *Pesten* publicerades i en serie motståndstexter, och det är detta som gör att Camus inte enbart skrev *om* en historisk händelse utan istället var med och ingrep *i* det historiska skeendet:

— it is instructive to take notice of the fact that the novel was initially produced as an underground testimony, as a verbal action of resistance which, as such, is not simple *statement* or description of the historical conflict it narrates, but an actual intervention in this conflict. Camus' narrative intends to be not merely a historical witness, but a participant in the events it describes. [---] if history

is of the order of a 'happening' – of an 'acting' and a 'seeing' – and if the narrative is of the order of a 'telling', the two orders are conflated in the discourse of the *testimony*, through which language is transmitting the direct experience of 'eyewitnessing'. As testimony, the account of *The Plague* is thus itself a first-hand document, situated at the level of primordial data, closely adhering to historical perception. Joining events to language, the narrator-as-eyewitness is the testimonial *bridge* which, mediating between narrative and history, guarantees their correspondence and adherence to each other.⁵³

Utomtextuella faktorer kan här sägas vara en grundläggande faktor för upphöjandet av narrativet i Camus' tappning. På detta sätt uppvärderas det sammanhängande narrativet, som till viss del har kritiserats i både modernistisk och postmodernistisk estetik, framför allt i avseende på trauma, och genomgår ett positionsbyte från fiktion till *verklighet* i kraft av *händelse*. En annan anledning till att Felman, utöver den performativa aspekten, sammanför historia händelser och narrativ finner man i följande rader:

— If narrative is basically a verbal act that functions as a historiographical report, history is, parallelly but conversely, the establishment of the facts of the past through their narrativization. (---) If narrative is defined by a claim to establish a certain history, and history is defined by a claim to explain events through *their narrativization*, is the mode of operation of these mutual claims (from history to narrative and from narrative to history) itself subject to history?⁵⁴

Händelser tycks ha en ontologisk *narrativ* struktur om man får tro passagen ovan. Eftersom historiska händelser och narrativ sammanförs genom sina strukturlikheter blir den litterära, narrativa framställningen som vittnesmål kunskapsteoretiskt sett mindre problematisk då det är händelsernas inneboende narrativitet som nästan tycks nödvändiggöra, och inte minst legitimera, en historieskrivning som använder sig av narrativ. Det specificeras aldrig uttryckligen vilket slags narrativ det rör sig om, mer än att Camus *Pesten* som exempel får ses som en ledtråd till frågan om vilken typ av narrativ som ett vittnesmål, som också är historieskrivning, kan använda sig av. Om händelserns inneboende narrativitet däremot är en projektion utifrån den mänskliga perceptionen så läggs ett filter över händelserna, och historieskrivningen liknar mer en kartläggning av vårt eget omedvetna. Om Hume på 1700-talet kritiserade filosofin för att påtvinga företeelser ett orsakssamband skulle en av hans samtida, Kant, komma att radikaliserar denna kritik genom att

hävda att vi enbart kan studera vår egen varseblivning och aldrig tinget i sig. Det går inte att utesluta att Felman överför den mänskliga perceptionen på händelser och ting vilket i sig skulle göra historieskrivningens anspråk på att skildra *vad som faktiskt hände* till en undersökning av det mänskliga psyket. Det går hur som helst att notera att distinktionen mellan historiska händelser och narrativet – vanligtvis fångat i dikotomin fakta och fiktion – minskar när tidigare påstådda skillnader tonas ned och företeelser och mänskliga tolkningspraktiker jämföras och alltmer hamnar på en och samma ontologiska nivå.

— S L U T O R D —

Det som i *Testimony* börjar i en språkdeterministisk uppfattning om förintelsen som ett omöjligt narrativ slutar i berättandets möjligheter. Jag vill mena att den slutsatsen, på grundval av de antaganden som görs i texterna, är mer problematisk än vad den först ger intryck av att vara. Uppfattningen om det sammanhängande narrativet kan egentligen sägas vara baserat i synen på det som ett nederlag. Konstituerandet och betoningen av narrativet som händelse gör, utöver att det antyder att det som enbart representation, i bemärkelsen avbildning, inte är tillräckligt adekvat, att dess position som representation förminskas. På ett paradoxalt sätt lyckas Felman och Laub i sina delvis misslyckade försök att rädda narrativet, befästa just det bakslag som det sammanhängande narrativet ibland har ansetts vara i en teori som behandlar förmedling av extrema händelser och trauma.

I den uppfattning som är möjlig att urskilja i *Testimony* om vittnandet som löftet om en frisk, sammanhängande värld, impliceras – likt en sjukdomsdiagnos på den språkliga gemenskapen – detta som de friskas domän, som inte bara ger upphov till frågan om vad ett vittnande *är* utan även *vem* som kan vara vittne; nämligen offren men inte förövarna.

En grundläggande men aldrig uttalad premiss är att det nästan alltid är offrens perspektiv som diskuteras i relation till vittnesmål. Förövarna avhumaniseras och anses inte ha någon plats i språket. Det senare blir ett exkluderande som indirekt för samman den språkliga gemenskapen och vittnandet med triaden det sköna, det sanna och det goda som i stort sett har varit ett fundament i klassisk estetik fram till modernismen.

Laub och Felman föregår vittnesmålets och vittnets problematiska förhållande till sanningen då de skriver in misslyckandet och krisen som delvis konstituerande för vittnandet. Det finns här en risk att det *märkbara* misslyckandet, genom ett estetiserande av vittnesmålet, blir till ett kriterium för texter, vilket kan leda till ett förespråkande av vittnesmål som visar på sina egna representationsmässiga gränser. Om misslyckan-

det görs till förutsättning för vittnandet, och i förlängningen blir till en kvalitet hos vittneslitteraturen, riskerar detta att bli till ett slags genre och estetik där de etiska konsekvenserna kan bli att det enda sätt som det går att vittna på är genom att frambringa ett stilistiskt *lyckat misslyckande*. Genom att i en undersökning av vittnesmålet och den litteratur som på något sätt vittnar, fastslå det undersökta objektens egenart skapas i förlängningen ett upptecknande av konturerna för ett vittnesmålets ultimata formspråk som kan innebära att vittnesmål och litteratur som inte uppfyller villkoren kan komma att förbises.

Den kritik som kan riktas mot Felman och Laub handlar om risken de löper av att låsa fast vittnandet, och litteraturen om traumatiska händelser och erfarenheter, vid en bestämd form och således vid invanda läsarter. En tydlig anvisning om detta är att den litteratur som undersöks i *Testimony* också ingår i en litterär kanon. Mallarmé, Paul Celan, Camus och de Man ägnas läsningar medan det till exempel inte förekommer en enda analys av en text som är skriven av en kvinna. I slutändan förminskar kategoriserandet och estetiseringen av såväl vittnesmålet som vittnet trots allt berättandets möjligheter. De ramar som sätts upp för vittnesmålet i *Testimony* ligger nära ett fastslagande av en modernistisk estetik trots den uttryckliga viljan från författarna att röra sig bortom kulturens tillhandahållande av färdiga, kommunikativa resurser. Det synliggör om något att vittnesmålet och vittnet, och inte minst mottagaren är bundna till tid och rum. Det finns inget universellt vittne eller vittnesmål.

Att bestämma ett vittnets misslyckande eller kris målar dessutom på förhand in vittnet (som trots flera fallbeskrivningar förblir en abstrakt konstruktion delvis på grund av avsaknad av diskussion om subjekspositioner utifrån ett genus- och klassperspektiv, frågan om en privilegierad kunskapsposition förs heller inte på tal) i ett hörn och hänvisar honom eller henne till en plats utanför språket som ett i grunden excentriskt och exotiskt subjekt vars potentiella förmåga att vittna på nytt ska öppna dörren in till den mänskliga samvaron. Vittnet förväntas genom sitt varande återkomma inte bara som en levande rest av traumat utan också som den som ska läka både sina egna och en bruten världs sår genom att vittna. Vittnet förväntas nästintill leva upp till de behov som man projicerade på romantikens poet – förmedlandet av 'det sublimala' – vilket gör att man måste vända sig till Paul Celan istället för till mindre kanoniserade litterära uttryck. I den bemärkelsen blir vittnet mystiskt och får rollen som främlingen, den okände Andre; profeten eller Messias. Problemet med den vittnesstudie som *Testimony* genomför är att den begränsar och exkluderar. I slutändan är problemet inte vittnet utan den som utger sig för att lyssna. ■

 ■ NOTER

1 Aristoteles: *Politiken*, övers. Karin Blomqvist (Göteborg, 2003, andra upplagan), 13.

2 Theodor Adorno: *Prisms*, övers. Samuel & Sherry (London, 1955), 34.

3 Shoshana Felman & Dori Laub: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (London, 1992), 95. Kommer i fortsättningen förkortas *Testimony*. Om man får tro Wiesel ser den västerländska litteraturhistorien ut på följande sätt: »Om grekerna uppfann tragedin, romarna episteln och renässansen sonetten, har vår generation uppfunnit en ny litteratur, nämligen vittnesmålets.«

4 För en diskussion av detta se Julia Wilén: »Vad är en källtext« i *Kanon ifrågasatt*, (red.) Katarina Leppänen (Hedemora, 2009)

5 Laub beskriver traumat som *fragmentariskt*, och påpekar att terapeuten måste vara lyhörd och tillåtande gentemot analysandens »disjointed fragments in the memory« vilka Laub benämner som »trauma fragments«. Laub, *Testimony*, 71. En önskan om sammanhang och kontinuitet i historiska representationer behöver däremot, som Herman Paul har påpekat angående Hayden Whites kritik av narrativet, inte automatiskt innebära att det finns en tro på att verkligheten skulle vara konstituerad på samma sätt. Se Herman Paul: *Hayden White*, (Cambridge, 2011), 111.

6 I min essä »Modernism, förintelse och narrativ« i *Ord & Bild* (nr 3–4, 2014) utvecklar jag detta tema.

7 Vittneslitteratur är ett begrepp som kan diskuteras då allt skrivande strängt talat är uttryck för något slags vittnesmål. Jag väljer att använda termen då den förekommer i källmaterialet samt i sekundärtexter. Med termen vittneslitteratur avses således texter som *vittnar* om en i första hand traumatisk händelse eller erfarenhet som i de studerade texterna oftast inte enbart anses konstituera ett personligt, utan även ett kollektivt, trauma. I engelskan finns en distinktion mellan begreppen »witnessing« och »testimony« – där det förra avser vittnesmålet och det andra vittnande i vidare bemärkelse. Svenskan saknar en sådan uppdelning mellan termerna vittnesmål och vittnande som ofta används som synonyma med varandra.

8 Michael Azar belyser vittnets risk att »domesticera det potentiellt okända genom att inordna det i en redan befintlig diskursiv ordning«. ur *Vittnet* (Göteborg, 2008), 46. Horace Engdahl pekar också på denna problematik: »Vittnesberättelsen måste för att bli förstörd och för att framstå som sannolik ta stöd i samhällets gemensamma verklighetsuppfattning, common sense. Samtidigt bär vittnet ibland på en erfarenhet som svär mot allt normalt förnuft.« Horace Engdahl: *Årret efter drömmen* (Stockholm, 2009) 193.

9 Engdahl: *Ärret efter drömmen*, 187.

10 Det som gör tillförlitligheten möjlig att ifrågasätta är som Irina Sandomirskaja nämner, med utgångspunkt i Derrida, vittnandets involvering i de domäner som tillhör fiktionen och politiken, i »Derrida on the Poetics and Politics of Witnessing« i *Rethinking Time. Essays on History, Memory, and Representation*, Hans Ruin (red.) (Huddinge: Södertörn Philosophical studies 10, 2011), s. 248.

11 Se not 3. Eftersom essäerna i *Testimony* är skrivna av antingen Felman eller Laub kommer jag att referera till respektive författare förutom när det är motiverat att tala om en gemensam författarröst.

12 I *The Limits of Autobiography. Trauma and Testimony* (New York, 2001) menar Leigh Gilmore att trauma har kommit att aktualiseras i och med att människor som tidigare varit exkluderade från den självbiografiska genren har kunnat ta plats med sina berättelser, till stor del tack vare politiska och sociala rörelser. Se sidan 17.

13 Denna undersökning och artikels begränsade omfång begränsar i sin tur kvantiteten av källtexter. *Testimony* innehåller sju essäer varav huvudsakligen de fyra första behandlas här även om fler essäer, liksom verket i sin helhet berörs. Jag vill också påpeka att jag inte ämnar studera förintelsen som sådan. Snarare delar jag vad gäller intresset för problemområdet Richard Kearneys motivering för sin studie *On Stories*. Kearney säger sig ha valt förintelsen som huvudobjekt eftersom händelsen ställer frågor om vad som är möjligt att representera via berättelser (*storytelling*). Richard Kearney: *On Stories* (London, 2002), 66–67.

Här kan även Saul Friedlander nämnas då han i inledningen till antologin *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'* ställer den viktiga frågan huruvida folk mordet på Europas judar verkligen kan bli föremål för en teoretisk diskussion om representation. Friedlanders svar på denna fråga är jakande eftersom samtida kultur ständigt gör om bilden av det förgångna. Saul Friedlander (red.): *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'* (Cambridge, 1992), 1. Men möjligtvis är det som Susan Gubar hävdar i *Poetry After Auschwitz*: att alla som deltar i det akademiska fält som utgörs av studier av förintelsen »confronts the danger of 'consuming trauma'«. Susan Gubar, *Poetry After Auschwitz* (Bloomington, 2003), 4. Gubar uppger att frasen är Patricia Yaegers.

14 Felman: *Testimony*, 41.

15 Peter Haidu: »The Dialectics of Unspeakability« i *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final solution'*, Saul Friedlander (red.) (Cambridge, 1992) 291.

16 Felman: *Testimony*, 69. Traumat finner alltid sin väg in i den traumatiserades liv via vad Felman benämner som en »un-

canny repetition of events that duplicate – in structure and in impact – the traumatic past«, 65. Felman och Laubs teoretiska förankring i psykoanalysen är viktiga för många av deras antaganden. Här kan man lägga märke till Felmans beskrivning av traumats sätt att upprepa sig (*uncanny*) som har likheter med Freuds uppfattning om *det kusliga* vilket också kan sägas återfinnas något modifierat, och under begreppet *abjekt*, hos Julia Kristeva, se t.ex. »Varken subjekt eller objekt*« [1980] i *Stabat Mater. Julia Kristeva i urval av Ebba Witt-Brattström*, övers. Ann Runnqvist-Vinde (Stockholm, 1990).

17 Laub: *Testimony*, 69.

18 Naomi Mandel: »Rethinking 'After Auschwitz'. Against a Rhetoric of the Unspeakable in Holocaust Writing« (*Boundary 2*, Vol. 28, nr 2, 2011), 213. Det kan tilläggas att det givetvis finns erfarenheter som upplevs som omöjliga att sätta ord på varvid det vardagsspråkliga uttrycket »det finns inga ord för« alls finns för att uttrycka en upplevelse som inte går att förmedla verbalt. Men detta är trots allt en *verbal* akt.

19 Julia Kristeva: »For Shoshana Felman: Truth and Art« i *The Claims of Literature. A Shoshana Felman Reader*, Emily Sun (red.) New York, 2007), 318. Något stycke senare får man dock förstå Kristeva som att hon inte förespråkar tystnad utan snarare med Felman säger sig dela uppfattningen om »the impossibility of finding meaning in trauma other than through a mosaic of languages [...]«, 319.

20 Felman: *Testimony*, 114.

21 Med Paul Ricœur kan man inflika att narrativet aldrig blott och bart är en avbildning: »I take temporality to be that structure of existence that reaches language in narrativity and narrativity to be the language structure that has temporality as its ultimate referent. [...] This structural reciprocity of temporality and narrativity is usually overlooked because [...] the epistemology of history and the literary criticism of fictional narratives take for granted that every narrative takes place within an uncriticized temporal framework, within a time that corresponds to the ordinary representation of time as a linear succession of instants.« ur »Narrative Time« i *Narrative Dynamics. Essays on Time, Plot, Closure, and Frames*, Brian Richardson (red.) (Columbus, 2002), 35.

22 Barbara Herrnstein Smith citerad av Felman: *Testimony*, 93.

23 Felman: *Testimony*, 95.

24 Se också Hayden Whites essä »The Modernist Event« i *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*, (Baltimore, 1999) där ett resonemang som påminner om Felmans förs.

25 Felman: *Testimony*, 94–95.

26 Felmans förankring i psykoanalytisk teoribildning kan här vara väsentlig för den höga värderingen av litteraturens kraft via föreställningsförmågan gällande representationer av

traumatiska händelser. Traumats struktur har likheter med det Reala i Jacques Lacans mening, vilket har en alltid pågående verkan på såväl den Imaginära som den Symboliska ordningen, samtidigt som det undslipper dessas representationer. Jfr. med *Litteratur & Psykoanalys*, Lars Nylander (red.) (Stockholm, 1986), 70f. Slavoj Žižek som vänder på den konventionella uppdelningen mellan kitsch och konst hävdar att kitsch i sitt alltför *djupa* grävande lurar libidinala och ideologiska krafter medan vad som är väsentligt för konst är just det som gör att detta enbart håller sig på *ytan* vilket således gör att mottagaren hålls på avstånd från essensen av det historiska sammanhangets realitet. *Less Than Nothing. Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism* (Brooklyn, 2012). 32.

27 Felman: *Testimony*. 105, 108.

28 Laub: *Testimony*, 79f.

29 Laub: *Testimony*, 80. Min kursiv.

30 Laub: *Testimony*, 79. Se även sidan 68: »this ultimate annihilation of a narrative that, fundamentally, *cannot be heard* and of a story that *cannot be witnessed*, which constitutes the mortal eighty-first blow«.

31 Laub: *Testimony*, 85.

32 Laub: *Testimony*, 87.

33 Laub: *Testimony*, 91.

34 Laub: *Testimony*, 91.

35 Definitionen av vittnesmålet som en konfrontation av förlust, av en många gånger förlorad barndom, kan te sig något för generell då detta skulle kunna gälla alla människor och därför inte kan betraktas som begränsad till och utmärkande för just vittnemålet.

36 Se Laub: *Testimony*, 91

37 Se Felman: *Testimony*, 133.

38 Felman: *Testimony*, 138.

39 Felman: *Testimony*, 164.

40 Laub: *Testimony*, 91.

41 Laub: *Testimony*, 91.

42 Felman: *Testimony*, 110.

43 Laub: *Testimony*, 91.

44 Ricœur: »Narrative Time« , 218. Min kursiv.

45 Ricœur. »Narrative Time« 217.

46 Ricœur. »Narrative Time«, 218.

47 George Steiner: *Language and Silence* (New York, 1967), 123.

48 Se också Mandel apropå konstituerandet av förintelsen som omöjlig att tala om: »As language is a human enterprise, the inhuman – in the form of radical evil, infinite good, absolute beauty, or the utter alterity of divine – poses a specific challenge to the potential of human conceptualization and hence to language. When we say that what the Nazis did to the Jews we are [...] identifying this action as 'inhuman' [...]«.

209–210. Kritiken mot att demonisera en människa och därigenom utesluta det onda var ju för övrigt Hannah Arendts stora insats i rapporteringen av Eichmannrättegången. Se *Den banala ondskan* [1964] (Göteborg, 1996).

49 Laub: *Testimony*, 81. Min kursiv.

50 Ricœur: »Narrative Time«, 215.

51 Felman: *Testimony*, 38.

52 Kearney: *On Stories* (London, 2002), 68.

53 Felman: *Testimony*, 98, 99, 101.

54 Felman: *Testimony*, 93, 94. Min kursiv.